

ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ЦІЛІСНОЇ КАРТИНИ СВТУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ (90-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Хитра З. М.,

викладач

Університетського коледжу

Київського університету імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. Глибокі політичні, духовно-соціальні, економічні перетворення, що тривають в цей період в Україні, суттєво змінюють вимоги до рівня професіоналізму, інтелектуальних, соціокультурних, моральних якостей учителів; детермінують особливості формування в учнів ЦКС. Останнє десятиріччя ХХ – початок ХХІ століття характеризується початком прогресивних змін щодо вирішення в загальноосвітній школі проблеми формування в учнів наукової картини світу.

Основні концептуальні положення щодо напрямів удосконалення та розвитку вищої педагогічної освіти цього періоду закладено у законах України «Про освіту» (1991), «Про вищу освіту» (2002), Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1992), Концепції сталого розвитку України (1997), Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку освіти України (1999), Національній доктрині розвитку освіти (2002), Державній програмі «Вчитель» (2002), Указі Президента України «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України» (2004), Концепції Державної програми розвитку освіти в Україні на 2006-2010 рр., Державному стандарті початкової загальної освіти (2011), Стратегії інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу генези проблеми формування в учнів цілісної картини світу в початковій школі у період з 90-х років ХХ століття і дотепер.

Виклад основного матеріалу. В контексті нашого дослідження важливими є ідеї, які закладені в Національній доктрині розвитку освіти України, де зазначено, що «важливим завданням освіти є забезпечення

формування в дітей і молоді цілісної наукової картини світу і сучасного світогляду, здібностей і навичок самостійного наукового пізнання» [8, 4].

Реалізація цього багатоаспектного завдання відбувалось, насамперед, через удосконалення змісту освіти, введення нових навчальних предметів, які дозволяють на інтегрованій основі формувати в учнів цілісне наукове світорозуміння.

У 90-х роках ХХ ст. програмами середньої загальноосвітньої школи для 1-4 (1-3) класів було передбачено два навчальні предмети «Ознайомлення з навколишнім світом» у 1-2 класах та «Природознавство» в 3-4 (2-3) класах відповідно до трирічного та чотирьохрічного навчання в початковій школі, на які покладалось завдання створення в учнів наукової основи світорозуміння.

Програма навчального предмета «Ознайомлення з навколишнім світом» передбачала знайомство з місцем людини в природі, зі значенням природи у житті та діяльності людини, впливом людини на природу. Варто зазначити, що зміст цього курсу включав не тільки інтегровані природознавчі знання, а й фактологічні знання з історії, фольклору, етнографії, суспільствознавства, етики й естетики. Курс природознавства носив інтегрований характер. У ньому були відображені знання багатьох наук (про неживу природу, рослинний та тваринний світ, організм людини), які зводилися у певну систему.

Як зазначає провідний фахівець з методики навчання природознавства, О. А. Біда «учні початкової школи повинні одержувати хоч і елементарні, але науково доведені знання про предмети і явища природи, засновані на ідеях передової науки» [2, 17]. Ця дослідниця у своїх працях робить наголос, що «уже в 1-4-х класах учні повинні засвоїти не окремі відомості про живу та неживу природу (рослини, тварини, людину), в них потрібно сформувані цілісне уявлення про природу, розкрити зв'язки і причини поширених природних явищ» [2, 16].

Ефективне об'єднання знань в цілісну систему, на наш погляд, було відображено в програмі інтегрованого курсу «Довкілля» для 1-3-х класів (автори В.Р. Ільченко, К.Ж. Гуз, С.І. Собокар), де також передбачено вивчення елементів знань з екології, народознавства, краєзнавства, валеології, філософії, фізики, хімії, астрономії, об'єднаних на основі фундаментальних закономірностей природи та основ народної педагогіки.

Швидкі темпи зростання наукової інформації у ХХІ ст. зумовили потребу розширення наукової картини світу молодших школярів на основі інтенсифікації навчального процесу, яке вимагає вдосконалення науково-методичного забезпечення навчального процесу в початковій школі, нових підходів до формування в учнів цілісного світорозуміння, на основі якого особистість змогла б усвідомлено орієнтуватися у житті, адекватно розуміти оточуючу дійсність та сприймати себе як особистість.

Зокрема, в Державному стандарті початкової загальної освіти (2000) з цією метою був окреслений зміст галузі «Людина і світ», який було запропоновано реалізовувати через інтегрований курс або окремі навчальні предмети. У поясненні мети впровадження освітньої галузі "Людина і світ" вказано, що вона «включає систему інтегрованих (з різних природничих наук) знань про об'єкти і явища живої та неживої природи і взаємозв'язки та залежності між ними, їх зміни в часі і просторі. На доступному рівні вона відображає цілісну природничо-наукову картину світу і місце в ній людини шляхом опосередкованої реалізації в змісті галузі законів і закономірностей

існування природи» [3]. Зауважимо, що зміст Державного стандарту початкової загальної освіти (2000 року) вперше в історії вітчизняної освіти був суттєво збагачений діяльнісним компонентом, а також в ньому були широко представлені ціннісні аспекти виховання і розвитку молодших школярів, певною мірою реалізовано принципи інтеграції (в освітніх галузях «Основи здоров'я і фізична культура», «Технології», «Я і Україна»).

Навчальний курс «Я і Україна», що охоплює зміст галузі Державного стандарту початкової загальної освіти «Людина і світ», який затверджений на період 2000-2010 рр., одночасно включав природничу і суспільствознавчу складові початкової освіти. Відповідні програми «Я і Україна» та лінії підручників були створені одночасно трьома авторськими колективами: Т.М. Байбара, Н.С. Коваль та Н.М. Бібік; В.Р. Ільченко та К.Ж. Гуз; Р.А. Арцишевський, С.П. Балашова, Є. А. Дурманенко, І.О. Киричук, які демонструють різні підходи в реалізації мети та завдань галузі «Людина і світ» Державного стандарту початкової загальної освіти (2000).

В нашому дослідженні ми проаналізували різні методичні підходи вказаних авторських колективів щодо реалізації завдання формування в учнів ЦКС.

Відомі вчені та методисти початкової школи, Н.М. Бібік та Н.С. Коваль, у розроблених програмах та навчально-методичному комплекті «Навколишній світ» (1-2 кл.), передбачили «формування в учнів уявлення та поняття про цілісність світу; природне та соціальне оточення як середовище життєдіяльності людини, її належність до природи і суспільства. Природознавчий та суспільствознавчий напрями у цій програмі тісно переплетені, а в підручниках природознавчі та суспільствознавчі знання синтезовано в такі теми: «Про тебе самого», «Рід, родина, рідня», «Людина серед людей», «Природа навколо нас», «Твій рідний край», «Твоя країна – Україна»» [13,176]. На думку цих авторів, такий підхід до розгортання змісту дає змогу інтегрувати знання про людину, природу і суспільство в єдину наукову картину світу [13,177]. Зауважимо, що тільки в навчальній програмі «Навколишній світ», розробленій Н.М. Бібік та Н.С. Коваль, вживається поняття «наукова картина світу».

Провідний фахівець в галузі методики навчання природознавства, Байбара Т.М., розробник навчальної програми «Природознавство» та співавтор підручників «Я і Україна», наголошувала, що «головною метою курсу є формування в учнів уявлення про цілісність природи, виховання гуманної, творчої, соціально активної особистості, здатної екологічно мислити, дбайливо ставитися до природи, розуміти значення життя як найвищої цінності» [9,170].

У пояснювальній записці навчального предмета «Природознавство» (Байбара Т.М., Бібік Н.М.) зазначається, що він має інтегрований характер, оскільки його зміст утворює система уявлень і понять, відібраних з різних природничих наук на основі ідеї цілісності природи з урахуванням міжпредметних зв'язків із природознавчими курсами, що вивчатимуться в наступних класах [9,170]. На думку Т.М. Байбари, «природничі знання та вміння учнів мають розширюватися, поглиблюватися, конкретизуватися, а головне застосовуватися у наступних темах як опора для розкриття змісту нових понять і встановлення найпростіших закономірностей у природі, чим забезпечуватиметься цілісне відображення природи у свідомості молодших школярів» [9,171].

Друга частина курсу «Я і Україна», «Громадянська освіта», що за змістом є суспільствознавчою складовою початкової освіти, реалізується через окремий навчальний предмет. На курс «Громадянська освіта» покладається важливе завдання забезпечення передумов для усвідомленого сприйняття і засвоєння соціальних та морально-правових норм, історичних, національно-культурних традицій українського народу.

Деяко відмінний підхід щодо формування в учнів цілісної картини світу окреслили у навчальному курсі «Я і Україна. Довкілля» такі вчені, як В.Р. Ільченко та К.Ж. Гуз. Основна мета цього курсу полягає у «формуванні особистості майбутнього громадянина України – людини, здатної брати на себе відповідальність за своє майбутнє і майбутнє рідної землі (природне довкілля) та свого народу (суспільне довкілля)» [9,185].

В нашому дослідженні ми погоджуємося з ідеєю В.Р. Ільченко та К.Ж. Гуза, які наголошують на важливості систематизації знань про природу, суспільство, традиції свого народу на основі уявлень про найбільш загальні взаємозв'язки в природі, що сприяє поступовому перетворенню дитячого мислення у мислення соціально зрілої особистості; продуктивності знань, умінь; формування наукового світогляду, екологічної культури, біоцентричного мислення, навичок користування приладами природодослідника, вмінь пізнання дійсності науковими методами [9,185].

Зазначимо, що тільки в навчальній програмі «Я і Україна. Довкілля» сформульована цільова вимога щодо формування в учнів початкової школи саме наукового світогляду. На думку В.Р. Ільченко та К.Ж. Гуза, «основою для формування цілісності знань є уявлення учнів про найзагальніші зв'язки у природі, які відображені в загальних закономірностях природи (збереження; спрямованості самочинних процесів до найбільш імовірного, рівноважного стану; повторюваності, періодичності процесів у природі)» [9,187]. Відтак, вчені наполягають, що у формуванні в учнів цілісних знань про довкілля провідна роль належить саме встановлення найзагальніших зв'язків та закономірностей у природі, а не просто засвоєнню системи або суми знань про природу. Ще однією особливістю курсу «Я і Україна. Довкілля» (В.Р. Ільченко, К.Ж. Гуз) є вимога щодо систематичного проведення «уроків серед природи».

Ми вважаємо, що цим авторам вдалося органічно поєднати різні складові змісту навчального предмету в єдину картину світу. Структура навчального матеріалу, кількість тем у кожному класі враховує психологічні закономірності формування цілісності знань.

Розробники програми навчального курсу «Я і Україна» та відповідної лінії підручників для початкової школи (Р.А. Арцишевський, С.П. Балашова, Є. А. Дурманенко та І.О. Киричук) також схиляються до інтегрування природничих і соціокультурних знань, в результаті опанування якими учні мають отримувати «цілісне багатомірне уявлення про свій край, свою батьківщину й Землю як планету людей та усвідомити свою належність до країн, громадян України і сучасного людства в цілому» [9,201]. Зазначений курс має специфічні особливості побудови змісту, відповідно до яких учні спочатку здобувають знання про людину (її організм, психічні властивості, соціальні і моральні якості тощо), а потім про навколишнє природне і соціальне середовище.

Р.А. Арцишевський та С.П. Балашова наполягають на необхідності засвоєння учнями певної суми знань про означені об'єкти пізнання, що

виступатиме засобом для досягнення важливої мети – цілісного бачення й усвідомлення якісної визначеності цих об'єктів, вироблення ціннісного ставлення до них, а також бажання і вміння посиленої участі у діяльності щодо їх збереження й удосконалення [9,201].

Проведений аналіз законодавчих та нормативних документів щодо формування в учнів цілісної картини світу, допоміг нам встановити розбіжність у використанні понять, що окреслюють цілісне світорозуміння: так, у Державному стандарті початкової загальної освіти вживано термін «цілісна природничо-наукова картина світу», а в відповідних навчальних програмах курсу «Я і Україна», застосовуються поняття «єдина наукова картина світу» (Бібік Н.М., Коваль Н.С.), «науковий світогляд» (Ільченко В.Р., Гуз К.Ж.), «цілісне бачення» (Арцишевський Р.А., Балашова С.П. та інші). Крім цього, цілісність знань характеризується або як «система знань» (Ільченко В.Р., Гуз К.Ж., Байбара Т.М.), або як «сума знань» (Арцишевський Р.А., Балашова С.П. та ін.). Вчені по-різному розуміють, що саме має бути покладено в основу формування цілісної картини світу молодшого школяра, так Ільченко В.Р. та Гуз К.Ж. аргументовано відстоюють думку, що у формуванні в учнів цілісних знань про довкілля провідна роль належить саме встановленню найзагальніших зв'язків та закономірностей у природі, тоді як всі інші підкреслюють на засвоєнні системи або суми знань про природу (навколишній світ).

Прийняття нині діючого Державного стандарту початкової загальної освіти (2011) було зумовлено впровадженням нової моделі освіти, яка ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого і компетентнісного підходів, що зумовлює чітке визначення результативної складової засвоєння змісту початкової загальної освіти. Інноваційним аспектом цього документу є визначення необхідних для успішного навчання і соціалізації учнів ключових і предметних компетентностей, в тому числі предметної природознавчої компетентності, яка трактується як «особистісне утворення, що характеризує здатність учня розв'язувати доступні соціально і особистісно значущі практичні та пізнавальні проблемні задачі, пов'язані з реальними об'єктами природи у сфері відносин «людина – природа»» [4, 1].

Затвердження нового ДСПЗО у 2011 році закономірно зумовило доопрацювання навчальних програм для 1-4 класів, лейтмотивом якого стало структурування результативної частини програми на засадах компетентнісного підходу.

В свою чергу, перегляд засад формування в учнів ЦКС потребує модернізації змісту й педагогічної освіти, зокрема стосовно забезпечення випереджувального спрямування підготовки педагогічних працівників, оптимального співвідношення між професійно-педагогічною, фундаментальною та соціально-гуманітарною підготовкою вчителів початкової школи. Майбутній вчитель початкової школи має бути готовим до реалізації ідей, закладених у ДСПЗО, зокрема, практичної спрямованості змісту, інтеграції знань, що дозволяє краще врахувати визначальну особливість молодших школярів — цілісність сприймання і освоєння навколишньої дійсності [6, 3].

Відповідно до діючого Державного стандарту початкової загальної освіти (2011) замість освітньої галузі «Людина і світ» було впроваджено окремі галузі «Природознавство» та «Суспільствознавство». Відтак, замість інтегрованого

курсу «Я і Україна» було впроваджено окремі навчальні предмети «Природознавство» (1-4 кл.) та «Я у світі» (3-4 кл.).

В освітній галузі "Природознавство" ДСПЗО передбачено "формування в учнів на доступному рівні цілісної природничо-наукової картини світу, що охоплює систему знань, яка відображає закони і закономірності природи та місце в ній людини" [4].

Відповідно у програмі навчального предмета "Природознавство" 2011р.), розробленій авторським колективом у складі Гільберг Т.Г., Сак Т.В., Біди Д.Д., передбачається вимога формування в учнів цілісної природничо-наукової картини світу. Основною метою навчального предмета «Природознавство» виступає «формування природознавчої компетентності учнів шляхом засвоєння системи інтегрованих знань про природу і людину, основ екологічних знань, опанування способів навчально-пізнавальної діяльності, розвиток ціннісних орієнтацій у ставленні до природи» [7,186].

Крім цього, останнім часом у вітчизняній освіті великого визнання здобула концепція світоглядної освіти, що є науково-теоретичною основою інтеграції різних галузей науки та інших форм соціального досвіду. Зокрема, Арцишевською М.Р. вперше було обґрунтовано необхідність використання поняття суспільно-наукової картини світу (СНКС) «як вищої форми інтеграції соціально-гуманітарних знань і науково-теоретичної основи інтеграції суспільствознавчого змісту шкільної освіти» [1,4].

Цимбалару А.Д. у своїх дослідженнях наголошує на необхідності спрямування професійної діяльності учителя на формування цілісності знань з гуманітарних предметів молодших школярів. Цілісність знань молодших школярів дослідниця розкриває як «максимально позитивний результат, що відображає об'єктивну реальність, одержаний на основі синтезу інтегративності, систематизації і міжпредметних зв'язків у єдиний узагальнений комплекс із різних галузей наукового знання» [10,4].

Необхідність включення у зміст шкільної освіти різноманітних знань про суспільство зумовило потребу в створенні відповідної за змістом навчальної програми та навчально-методичного забезпечення для початкової школи.

В навчальній програмі «Я у світі» (3-4 кл.), авторами якої є Н.М. Бібік, Р.А. Арцишевський, Т.Є. Пушкарьова, В.В. Майорський, системно реалізується принцип інтеграції знань. В ній зазначається, що «у процесі навчання мають формуватися в учнів уявлення та поняття про цілісність світу; природне і соціальне оточення як середовище життєдіяльності людини, її належність до природи і суспільства; засвоюються емпіричні й узагальнені уявлення і поняття, що відображають основні властивості й закономірності реального світу, розширюють та впорядковують соціальний та пізнавальний досвід» [7,205].

Отже, на сучасному етапі розвитку початкової освіти формування цілісної картини світу молодшого школяра здійснюється через окремі навчальні предмети «Природознавство» та «Я у світі», де предметно розводиться формування в учнів природознавчої та соціальної, громадянської компетентностей.

Проаналізувавши зміст навчальної програми з природознавства (Т.Г. Гільберг, Т.В. Сак, Д.Д. Біда), нами встановлено, що попри створення її на засадах особистісно зорієнтованого і компетентнісного підходів, зміст її

щодо реалізації формування в учнів ЦКС залишається недостатньо розробленим, проблематичним і дискусійним.

Крім того, в навчально-методичних посібниках з природознавства, де Гільберг Т.Г та Сак Т.В. пропонують розроблені конспекти уроків, відсутнє системне та послідовне цілепокладання щодо формування в учнів наукового світогляду та наукової картини світу, не відображено це також в формулюванні мети та завдань до уроків.

На нашу думку, такий підхід не узгоджується з психолого-педагогічними умовами формування в учнів цілісності знань про навколишній світ. З цього приводу ми погоджуємося з думкою В.Р.Ільченко, яка вважає, що управління процесом навчання у відповідності зі структурністю знань про навколишній світ (природу), що веде до їхньої цілісності і виокремлення ядра природничо-наукових знань як основи формування цієї цілісності в кожний момент навчання [6,91]. Дослідниця особливо наголошує, що «кожна тема, яка вивчається на уроках з природничо-наукових предметів, повинна відразу включатися в ПНКС. В ній будуть формуватися області знань, які специфічні для кожного предмету, як органічні частини єдиної системи знань про природу» [5, 13].

В нашому дослідженні ми дотримуємося думки щодо необхідності здійснення планомірного, систематичного цілепокладання щодо формування в учнів ЦКС та проектуванні відповідного змісту, форм, методів означеного аспекту діяльності.

Здійснений аналіз навчально-методичного забезпечення курсу «Природознавство» дозволяє нам зробити висновок, що формування в учнів цілісної природничо-наукової картини світу в найбільшій мірі можна реалізувати, користуючись навчально-методичним комплектом, який створено І.В. Грущинською, де оптимально відображено структурність та неперервність знань, ідейний наскрізний зв'язок між ними.

Необхідно зазначити, що сучасній навчальній програмі та розробленим на її основі підручникам притаманне урізноманітнення методів та прийомів навчання, значна увага приділяється проектним технологіям, впровадження яких спрямоване на стимулювання інтересу учнів до нових знань, розвиток дитини через розв'язання проблем і застосування здобутих знань у конкретній діяльності. Зміст курсу природознавства дозволяє базувати навчально-виховний процес на компетентісно орієнтованих завданнях із використанням сучасних освітніх технологій (розвиток критичного мислення, та креативності, проблемний підхід, проектні технології).

Висновок. Отже, на наш погляд, створений арсенал навчально-методичного забезпечення, де відображено прогресивне застосування сучасних педагогічних технологій з компетентісно орієнтованими завданнями, в цілому відповідає вимозі формування в учнів цілісного світорозуміння, але в свою чергу зумовлює потребу в удосконаленні процесу підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування в учнів ЦКС. Це удосконалення має базуватися на вихідному положенні, що сформована в учня цілісна картина світу є інтегрованим результатом, який визначається взаємодією багатьох чинників: різнобічним використанням досягнень дошкільного періоду, окультуренням, осучасненням, оздоровленням освітнього середовища, впровадженням методик особистісно зорієнтованого та компетентісного навчання, виховання і розвитку молодших школярів, технологічністю методик,

моніторинговим супроводом, адекватною підготовкою майбутніх учителів початкової школи.

Резюме. У статті висвітлюється генеза проблеми формування в учнів цілісної картини світу в початковій школі у період 90-х років ХХ століття і дотепер. Здійснюється аналіз законодавчих та нормативних документів щодо формування в учнів цілісної картини світу з метою удосконалення підготовки майбутніх учителів початкової школи. **Ключові слова:** цілісна картина світу, формування в учнів цілісної картини світу, майбутні вчителі початкової школи, професійна освіта.

Резюме. В статье раскрывается генезис проблемы формирования в учащихся целостной целостной картины мира в начальной школе в период с 90-х г. ХХ – начало ХХІ ст. Автор делает анализ законодательных и нормативных документов о формировании в учащихся целостной картины мира с целью усовершенствования подготовки будущих учителей младшей школы. **Ключевые слова:** целостная картина мира, формирование в учащихся целостной картины мира, будущие учителя младших классов, профессиональное образование.

Summary. The article deals with the genesis of the problem of formation of students' holistic world view in primary school during the 90s years of the twentieth century till nowadays. The analysis of laws and regulations on formation of students' holistic world view are fulfilled with the purpose of improving the training of future primary school teachers. **Keywords:** scientific picture of the world, formation of pupils' scientific picture of the world, future primary school teachers, professional education.

Література

1. Арцишевська М.Р. Теоретико-методичні засади інтеграції знань про суспільство у змісті шкільної освіти: автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / М.Р. Арцишевська, Інститут педагогіки Академії педагогічних наук України. – К., 2000. – 20 с.
2. Біда О.А. Природознавство і сільськогосподарська праця: Методика викладня: Навч. посібник для студентів пед. ф-тів вищих навч. закладів та класоводів / О.А. Біда. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000. – 400 с.
3. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-crednyia/serednyia/derzh-standart/chinn>. – Загол. з екрану.
4. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911. – Загол. з екрану.
5. Ильченко В.Р. Формирование естественнонаучного миропонимания школьников: Кн. для учителя / В.Р. Ильченко. – М.: просвещение, 1993. – 192 с.
6. Концепція розроблення нової редакції державного стандарту початкової загальної освіти // Початкова школа. - 2010. – № 4. – с.1–3.
7. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1–4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – 392 с.
8. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України. – 2002. – № 33. – с.4–6.
9. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. – К.: Початкова школа. – 2006. – 302 с.
10. Цимбалару А.Д. Професійна діяльність учителя з формування цілісності знань з гуманітарних предметів в учнів початкових класів: дис...

канд. пед. наук: 13.00.04 /А.Д. Цимбалару/ Південноукраїнський держ.
педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. - О., 2004. – 21 с.